

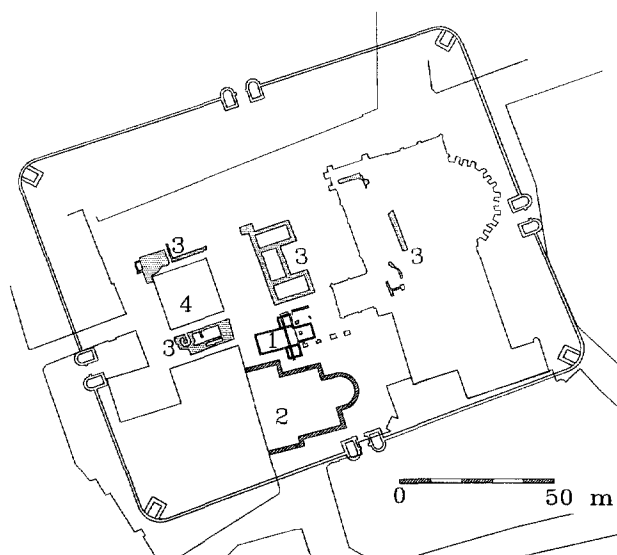
De Heilige Kruiskapel te Utrecht

Die Tatsachen bleiben, die Interpretation schwänkt¹

H.L. de Groot

Inleiding²

Eeuwenlang heeft op het tegenwoordige Domplein te Utrecht een klein kerkje opgezien naar twee kerken die veel minder bescheiden van formaat waren gebleven. Dat kerkje staat bekend als de Heilige Kruiskapel. Op slechts enkele meters afstand van deze kapel stonden ten noorden de kapittelkerk van St. Maarten en ten zuiden die van St. Salvator (afb. 1). De laatstgenoemde kerk (en kapittel) is ook bekend onder de naam Oudmunster, terwijl de St. Maarten de Dom wordt genoemd. In de loop der tijd echter kwam het kleine kerkje steeds meer vrij te staan. Direct na de reformatie werd tussen 1582 en 1587 de St. Salvator rigoureuus gesloopt: uit archeologisch onderzoek is gebleken dat zelfs van de funderingen nauwelijks sporen bewaard zijn gebleven. Op 1 augustus 1674 trok een zware wervelstorm over de stad waarbij veel gebouwen zwaar werden beschadigd. Daarbij verdween vrijwel

Afb. 1. Domplein en omgeving, waarop zijn aangegeven de ommuring van het castellum en de plattegronden van de verschillende kerken. Legenda: 1: Heilige Kruiskapel, met gedeeltelijk daaronder het romeinse hoofdgebouw (principia); 2: St. Salvator; 3: overblijfselen van de oude Domkerk (tiende of elfde eeuw); 4: Domtoren. (Tekening: auteur)

het gehele schip van de St. Maartenskerk, zodat nu ook aan de noordzijde de Heilige Kruiskapel vrij lag.

Nog anderhalve eeuw daarna heeft het kerkje het vol kunnen houden, maar tussen 1826 en 1829 werd het, in het kader van het opruimen van het ingestorte schip van de Dom, gesloopt. Sedertdien resten ons bovengronds alleen nog maar het koor, het transept en de toren van de St. Maarten.

Het was geen toeval dat in 1929, mede op aandrang van de nog jonge vereniging Oud-Utrecht, door het gemeentebestuur van Utrecht een onderzoek werd ingesteld om de precieze plaats vast te stellen waar de Heilige Kruiskapel had gestaan. De bedoeling was om de omtrekken van het kerkje op het Domplein in het plaveisel aan te geven. Het is een teken dat men het bijzondere karakter van dit kerkje onderkende. Die notie komt men in de loop der eeuwen steeds weer tegen.³ Precies honderd jaar na de sloop werden de overblijfselen van het koor al snel blootgelegd. Uit nieuwsgierigheid liet de toenmalige opzichter W. Stooker een dieper proefgat graven waarbij onmiskenbaar sporen uit de romeinse tijd te voorschijn kwamen. Vanaf dat moment zal decennia lang het archeologisch onderzoek op het Domplein vooral gericht zijn op het romeinse verleden van de stad. In 1929 werd het onderzoek uitgevoerd onder leiding van A.E. van Giffen. Er zouden nog veel opgravingen volgen.⁴ Daarbij wordt duidelijk dat in de eerste eeuwen na C. in Utrecht een militair fort (castellum) heeft bestaan.

Het voert hier te ver om op de geschiedenis van dit onderzoek in te gaan. Een beknopt overzicht van de opgravingen op en rond het Domplein vindt men bij Ozinga.⁵ De overblijfselen van het castellum zijn waarschijnlijk nog grotendeels aanwezig⁶ en bevinden zich onder en direct rondom het Domplein.

Naar algemeen wordt aangenomen heeft, reeds in de zevende eeuw binnen de muren van het romeinse castellum een kerkje gestaan.⁷ Het is waarschijnlijk door de merovingische koning Theutbert II (586-612) of zijn opvolger Chlotarius II (584-629) gesticht. Vaak is evenwel aangenomen dat pas diens opvolger Dagobert I (629-639) de stichter van het kerkje moet zijn geweest, maar het is aannemelijker dat hij een reeds bestaand maar verwoest kerkje heeft hersteld.⁸

De bijzondere situatie dat drie kerkgebouwen op zeer

korte afstand van elkaar voorkomen, gevoegd bij de vraag waar de eerste kerk van Utrecht heeft gestaan, heeft veel onderzoekers geïntrigeerd. Dit historische probleem staat bekend als de kathedralenkwestie.

Over het algemeen is men het wel eens over het ontstaan van de St. Salvator. Deze kerk, waarvan de ligging geen probleem vormt, zou door Willibrord omstreeks 695 zijn gesticht. Aan deze kerk verbond hij een klooster (later ook bekend onder de naam Oudmunster). Daarnaast herbouwt hij het 'Dagobert-kerkje' dat waarschijnlijk door Friezen was verwoest. Hij wijdt het (opnieuw?) aan St. Maarten, mogelijk als gebaar van erkentelijkheid aan de Frankische koning, wiens hofmeier Pippijn II hem in zijn missionering steunde.

Het is logisch dat men de plaats van dit kerkje vrijwel altijd zoekt binnen de plattegrond van de gothische Maartenskerk. Kerken worden immers vaak verbouwd, maar zelden verplaatst. Toch is er, ook bij het recente archeologische onderzoek in de Domkerk, nimmer een spoor van een kerkgebouw aangetroffen dat in de late zevende of vroege achtste eeuw kan worden gedateerd.⁹ Het is natuurlijk heel goed mogelijk dat de vele verbouwingen en uitbreidingen, die de Maartenskerk in de loop der eeuwen heeft ondergaan, de sporen hebben uitgewist. Vooral ook de bouw van de vele grafkelders zal daaraan hebben bijgedragen. Toch is het opvallend dat de oudste sporen, die met het christendom in verband kunnen worden gebracht, niet in of rond de tegenwoordige Maartenskerk schijnen te liggen.¹⁰ Die zijn wel aangetroffen in het gebied waar de St. Salvator en de Heilige Kruiskapel hebben gestaan. Deze kapel werd in 1929 door van Giffen echter in de tiende eeuw gedateerd.¹¹ Die opvatting is sedertdien nimmer ter discussie gesteld. Dat was ook niet goed mogelijk,

Afb. 2. De opgraving vond in 1936 rond het koor van de Kruiskapel plaats; hier een overzicht vanuit het zuidwesten. Links in de profielwand zijn duidelijk de hergebruikte brokken romeins beton te zien: het is de zuidmuur van het koor. Daar voor liggen twee grote, samengestelde zuilbases van het romeinse hoofdgebouw. Hierop hebben ooit zuilen gestaan die de open binnenplaats hebben omzoomd. Tussen deze stiepen zien we de resten van de na-romeinse verbouwing. Zie ook Afb. 3

omdat de de gehele documentatie zeer lang bij Van Giffen thuis heeft berust en er tot op de dag van vandaag geen integrale uitwerking van de middeleeuwse gegevens van de opgravingen op het Domplein heeft plaatsgevonden. Enkele jaren geleden zijn de originele veldtekeningen en foto's van de opgravingen van Van Giffen binnen ons bereik gekomen. Uit de veldtekeningen en foto's blijkt, dat er alle aanleiding is om de datering van de Heilige Kruiskapel door van Giffen in twijfel te trekken. Een oudere datering, mogelijk in de tijd van Willibrord, lijkt veel waarschijnlijker. Deze twijfel, samen met het voor-nemen om de resten van de kapel permanent aan het publiek te presenteren, vormden de aanleiding om in de zomer van 1993 een deel van het kerkje opnieuw aan een onderzoek te onderwerpen. Dat was mogelijk omdat bij de vroegere opgravingen de resten van de Heilige Kruiskapel en – gedeeltelijk – van het romeinse hoofdgebouw (de principia) waren ontzien.

De vraagstelling bij dat onderzoek was dus tweeledig: konden aanvullende gegevens worden gevonden voor de veronderstelde oudere datering en zijn de overblijfselen van een dusdanige kwaliteit dat het zinvol is om ze blijvend in het zicht te brengen. Het onderzoek duurde van 19 juli tot en met 20 augustus.

In deze bijdrage zullen de resultaten van dat onderzoek worden gepresenteerd en de oudere gegevens opnieuw in beschouwing worden genomen.

De opgraving van 1993

De bodem onder het Domplein is een wettelijk beschermd archeologisch monument. Dat betekent dat voor ieder grondverzet op deze plaats een vergunning van de minister van WVC vereist is. Die vergunning werd voor deze opgraving verleend op voorwaarde dat het monument niet verder werd aangetast.

In 1993 zijn het koor en delen van de zijarmen van de Heilige Kruiskapel opnieuw opgegraven. Deze keus is voornamelijk bepaald door het feit dat dit deel van het kerkje niet onder de rijweg ligt. Tijdens het onderzoek zou blijken dat kabels en leidingen het onderzoek bemoeilijkten. Vooral een hoofdwaterleiding maakte een goed onderzoek naar de zijarmen niet eenvoudig.

De Heilige Kruiskapel

Om te beginnen is het goed om vast te stellen dat de staat van de aangetroffen resten uitstekend kan worden genoemd. Een vergelijking met de documentatie en foto's van de opgravingen die in 1929 en 1936 plaatsvonden, wees dat uit (afb. 2 en 3). Slechts de ondiepe fundering van een kleine uitbouw van de noordelijke dwarsarm, waarschijnlijk een altaarnis, was niet meer aanwezig. Wellicht is deze tijdens de opgraving van 1929 reeds verloren gegaan. Alle andere overblijfselen bleken intact te zijn. Hoewel bij deze opgraving alleen maar het oostelijke gedeelte

Afb. 3. De opgraving van 1993, gezien uit het zuiden. De archeologische resten blijken goed bewaard te zijn. Op de voorgrond een grote romeinse zuilbasis. Daarachter het koor. Links is nog juist de altaarnis van de zuidelijke dwarsarm te zien. Het verschil tussen de fundering en het opgaande werk van de kapel is duidelijk herkenbaar. (Foto: Fotodienst Gemeente Utrecht)

van de Heilige Kruiskapel kon worden onderzocht, bestaan er geen redenen om te veronderstellen dat de overige restanten van de kerk in een minder goede conditie zullen verkeren. Die opvatting wordt op gezaghebbende gronden gedeeld door H. Brunsting, die een blik kon werpen op de nu in het zicht gekomen restanten. Hij was in eigen persoon bij de opgraving van 1938 betrokken, waarbij een groot deel van het schip en een deel van de dwarsarmen van het kerkje werden vrijgelegd. Kwalitatief en kwantitatief zijn de overblijfselen van de Heilige Kruiskapel ruimschoots de moeite waard om permanent in het zicht te brengen. Hiermee is het gemakkelijkste deel van de vraagstelling waarmee het onderzoek begon beantwoord.

De constructie van het kerkje is eenvoudig. Vanaf het toenmalig maaiveld zijn funderingssleuven gegraven. Daarin werd romeins afbraakpuin gestapeld tot een gemiddelde hoogte van omstreeks 60 cm. Dat puin bestaat voornamelijk uit brokken tufsteen en voorts fragmenten van daktegels en veldkeien. Opmerkelijk was dat de aarde die zich tussen de gestapelde fundering bevond zeer donker van kleur was en dat er, vooral bij de zuidelijke koor-muur nogal wat grind aanwezig was.¹² Op deze fundering werden de muren gemetseld en wel in de vorm van zogeheten kistwerk. Daarbij werd de ruimte tussen een vlak buiten- en binnenblad met puin in mortel opgevuld. Ook voor deze muren werd uitsluitend romeins afbraakmateriaal gebruikt. Het bestaat grotendeels uit tufsteen, maar ook enkele brokken kolenkalksteen en trachiet zijn aanwezig. Opmerkelijk was het toepassen van grote bekapte stukken romeins beton (afb. 4).

In het metselverband, waarbij van mortel op kalkbasis¹³ gebruik werd gemaakt, was geen sprake van enige

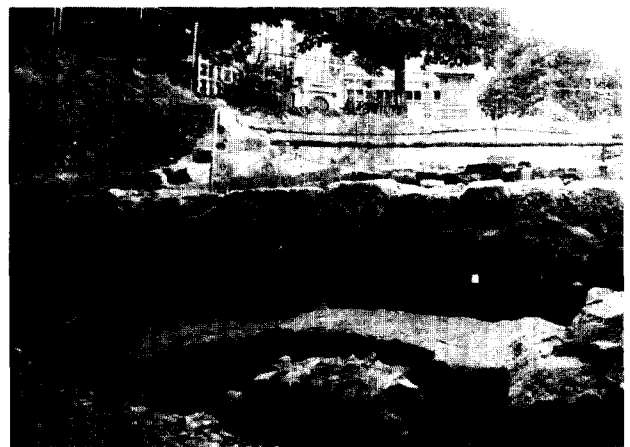
regelmaat. De diversiteit van het materiaal liet dat uit de aard der zaak ook nauwelijks toe. Desondanks kon op deze wijze zeer stevig metselwerk worden verwezenlijkt.

De hoogte van het bewaard gebleven muurwerk loopt van plaats tot plaats sterk uiteen. In dat opzicht zijn het zuidertransept en een deel van de oostmuur van het koor er het best van afgekomen: reeds op een diepte van slechts enkele decimeters onder het huidige straatniveau werden zij aangetroffen. Elders bleef aanzienlijk minder van de muren behouden. Op zijn gunstigst kwamen die op een meter onder het maaiveld te voorschijn, maar doorgaans nog wat dieper.

De totale lengte van het kerkje bedraagt bijna 19 meter en de grootste breedte (over de dwarsarmen gemeten) 15,5 meter. De muren zijn met kleine variaties gemiddeld 50 cm dik en staan op een fundering van omstreeks 70 cm breedte. De lengte van het koor bedraagt binnenwerks 6 meter bij een breedte van 4,35 meter.

Een van de vragen die bij aanvang bestond, was of het kerkje in één keer tot stand was gekomen of dat er van verschillende perioden sprake was. Vastgesteld kon worden dat de beide zijarmen en het koor tegelijkertijd tot stand zijn gekomen. Niet alleen was de fundering één werk, maar ook de muurresten waren in verband gemetseld. Voorzover dat mogelijk was, werd geconstateerd dat ook de aansluiting van de noordelijke muur van het schip tot de oorspronkelijke opzet behoorde. Op de overgang van schip naar koor zijn restanten waargenomen van de fundering van een dunne muur, die waarschijnlijk ook bij de oorspronkelijke opzet hoort.¹⁴ Vooralsnog beschouwen wij die als een afsluiting tussen koor en schip. De overgang van fundering naar de gemetselde muren bevindt zich gemiddeld op 3,7 meter + NAP.

Van de altaarnis van de noordelijke dwarsarm was nauwelijks meer iets over. Het is niet duidelijk wanneer deze verloren is gegaan. Slechts een verlaging in de oostelijke

Afb. 4. De noordmuur van het koor in 1993. De grote stukken bekapt romeins beton zijn bijzonder opvallend. (Foto: Fotodienst Gemeente Utrecht)

Afb. 5. De 'altaarnis' in de zuidelijke dwarsarm, gezien naar het zuidoosten. In de nis bevindt zich een onregelmatige klomp metselwerk, die vooralsnog wordt geïnterpreteerd als altaarfundering. (Naar een dia van de auteur)

fundering van de dwarsarm markeerde de positie van de nis. Het is mogelijk dat deze verlaging tevens het vloerniveau is geweest: de tufstenen waren met een dunne laag mortel vlak afgestreeken. Bovendien kon worden vastgesteld dat de noordelijke zijwand van deze 'doorgang' uit schoon metselwerk bestond. De zuidelijke dwarsarm was nog net zo aanwezig als in 1929. Binnen de nis stond een stevig gemetselde fundering, vermoedelijk voor een altaar. Gedeeltelijk stond dit fundament op de doorlopende fundering van de oostmuur van deze arm (afb. 5). Deze beide funderingen werden gescheiden door een zeer dun laagje zwarte grond, waarop zich een even dun laagje

rood gruis bevond, naar alle waarschijnlijkheid rood zandsteen. Deze vaststelling, gevoegd bij de waarneming dat de altaarfundering koud tegen de oostmuur van de nis was gemetseld, leidt tot de conclusie dat de altaarfundering en altaarnis niet één werk zijn. Omdat deze fundering zowel in zijn constructie als in het gebruikte materiaal sterk overeenkomt met de rest van het kerkje, zal er niet veel tijdsverloop zijn geweest: we moeten veeleer denken aan een korte bouwpaauze.

De zuidelijke dwarsarm moet ver vóór 1829 reeds zijn gesloopt: op een tekening die Jan de Beyer in 1745 van het kerkje maakte, is hij al niet meer aanwezig (afb. 6). Wanneer die sloop heeft plaats gehad is niet duidelijk; wellicht gelijk met de totale sloop van de St. Salvator?

Op twee plaatsen zijn aan de binnenzijde van het kerkje nog restanten van pleisterwerk aanwezig. Deze pleisterlaag behoorde onmiskenbaar tot de originele opzet. Dat is het geval bij de oostmuur van het koor en de zuidmuur van de zuidelijke dwarsarm. De diepte tot waar het pleisterwerk aanwezig is, is een indicatie voor het vloerniveau. Opvallend is dat bij het koor de pleisterlaag 26 cm dieper bewaard is dan bij de dwarsarm.

De principia

Tijdens de opgravingen van 1929, 1936 en 1938 waren onder en rondom het koor resten van het stenen hoofdgebouw (principia) van het Romeinse fort te voorschijn gekomen. Het ging daarbij om delen van de buitenmuren en van zware basementen waarop zuilen hebben gestaan.

Op basis van de veldtekeningen en de foto's van deze opgravingen mocht worden aangenomen dat, net zo als

Afb. 6. De Heilige Kruiskapel vanuit het zuidwesten getekend door Jan de Beijer in 1745. De zuidelijke dwarsarm is hier al niet meer aanwezig. Achter de kapel is de ruïne van het schip van de Dom zichtbaar. (Foto: Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, neg.nr.: C 37129)

Afb. 7. De meest zuidwestelijke romeinse zuilbasis. De twee zware bekapte stukken tufsteen (gezamenlijke breedte 1.4 m.) rusten op een regelmatig gestapelde fundering van tufsteen en veldkeien. Rechts ervan ligt de waarschijnlijk in 1936 grotendeels herplaatste slordige fundering van de verbouwde principia. (Foto: Fotodienst Gemeente Utrecht)

bij de Heilige Kruiskapel, deze resten op gronddammen bewaard waren gebleven. Het onderzoek van 1993 heeft die veronderstelling bevestigd. Tevens was uit de documentatie gebleken dat tussen en over de zuilbases heen in een latere periode muurwerk was gebouwd. Over de datering van dit muurwerk bestond grote onduidelijkheid. Eén van de doelstellingen van het onderzoek was dan ook om, als dit muurwerk nog aanwezig zou zijn, tot een datering ervan te komen.

Aan de noordrand van de opgravingsput is een deel van de noordelijke buitenmuur van het hoofdgebouw gezien. Van het oorspronkelijke opgaande werk waren nog maar 2 lagen metselwerk bewaard. Het is gemaakt van regelmatig gevormde tufstenen met een gelijke dikte. Daarnaast zijn vier zuilbases van het atrium (de open binnenplaats van het hoofdgebouw) opnieuw in het zicht gebracht. Zij liggen twee aan twee zowel ten noorden als ten zuiden van het koor en hebben ooit de zuilen gedragen die de binnenplaats omzoomden. Deze imponerende constructies bestaan uit twee grote bewerkte blokken tufsteen die met ijzeren krammen aan elkaar hebben gezeten. De buitenwerkse maten van het best bewaarde exemplaar (de zuidwestelijke) zijn: 1.5 x 1.4 meter. Zij rusten op diepe funderingen van regelmatig en laagsgewijs gestapelde tufstenen¹⁵ (afb. 7).

Tussen deze basementen werd een slordig gestapelde fundering blootgelegd die vrijwel uitsluitend romeinse dakpanfragmenten bevatte. Op drie daarvan werd een rond VEXILLATIO-stempel gezien.¹⁶ Werd tijdens het onderzoek aangenomen dat hier de originele fundering in zicht was gekomen, een foto uit 1936 toont aan dat op deze plaats de grond vrijwel geheel tot op grote diepte is

weggegraven (afb. 8). De conclusie moet dan ook zijn dat deze 'fundering' vrijwel geheel moet bestaan uit romeins afbraakpuin dat aan het einde van de opgraving in 1936 min of meer op de plaats van de toen aangetroffen fundering is herplaatst.¹⁷

De verbouwde principia

Reeds bij het onderzoek van Van Giffen was gebleken dat de zuilbases ooit overbouwd waren geweest met een muur. Bij de opgravingen van 1929 en 1936 werd zelfs nog iets van het muurwerk aangetroffen. Toentertijd kon worden geconcludeerd dat naar alle waarschijnlijkheid bij een verbouwing het westelijke deel van het atrium van een omringing was voorzien. Die muurrestanten bleken in 1993 niet meer aanwezig te zijn. Ook van de noordelijke tegenhanger, die in 1929 al was gesignaleerd, was vrijwel niets meer over. Wel werd, opnieuw, geconstateerd dat de fundering van de westelijke muur van die verbouwing gedeeltelijk doorsneden wordt door de noordelijke en zuidelijke funderingssleuven van het koor van de kapel. Die laatstgenoemde funderingen reiken overigens minder diep dan die

Afb. 8. De opgraving van 1936, gezien naar het noorden. Duidelijk is te zien dat de grond tussen de beide romeinse zuilbases tot op grote diepte is weggegraven. In de wand onder de muur van de Kruiskapel zijn de zwarte vullagen van de oudste romeinse waterput te zien.

van het verbouwde hoofdgebouw. Op deze niet onbelangrijke verbouwing komen wij nog terug. De bovenzijde van de basementen vormen het hoogste punt tot waar, althans in het in 1993 onderzochte gebied, resten van de principia in originele positie zijn bewaard: 3.30 m. + NAP.

¹⁴C dateringen

Eén van de verworvenheden van de laatste decennia in de archeologie en de bouwhistorie is de beschikbaarheid van natuurwetenschappelijke dateringsmethoden: de dendrochronologie en de radioactieve koolstofdatering (¹⁴C-datering). Dendrochronologische dateringen worden vericht aan hout dat voldoende jaarringen moet hebben; voor een ¹⁴C-datering moet organisch materiaal beschikbaar zijn. Tijdens het onderzoek van 1993 is geen hout aangetroffen. Wel konden op een aantal plaatsen houtskoolmonsters worden genomen. Op negentien plaatsen zijn in de mortel van het metselwerk van de Heilige Kruiskapel kleine hoeveelheden houtskool gevonden. De aanname is dat dit houtskool het residu is van de brandstof die gebruikt is om schelpen te branden. Tussen het branden van deze kalk en de verwerking daarvan zal maar een kort tijdsverloop hebben gelegen. In totaal zijn drie van deze monsters in het R.J. Van de Graaf-laboratorium van de Rijksuniversiteit Utrecht onderzocht.¹⁸ De uitkomst van de analyse is ronduit verrassend te noemen. Zij leveren gemiddeld een datering die (met 67% waarschijnlijkheid) moet liggen tussen 888 en 982 na C. Bij een waarschijnlijkheid van 95% liggen de grenzen tussen 876 en 1008.¹⁹

Daarnaast zijn twee andere houtskoolmonsters gedateerd. Zij zijn respectievelijk afkomstig onder uit de funderingssleuf van de zuidelijke koormuur en onder de fundering van romeins afbraakmateriaal tussen de beide zuidelijke zuilbasementen.²⁰ Het eerste monster, is met 67% waarschijnlijkheid, gedateerd op 239-412 na C.²¹ Dat is dus aan het einde van of vrij kort na de romeinse bewoningsfase in Utrecht. Deze datering levert geen problemen op: het is heel goed mogelijk dat door opspit of vergraving tijdens de bouw van het kerkje een brok houtskool van zo'n oude datum in de funderingssleuf is terecht gekomen. De datering van het tweede monster (67% waarschijnlijkheid) is tussen 50 v.C. en 72 na C.²² Daarmee bevinden we ons in het begin van de romeinse bewoning van Utrecht. Deze datering levert derhalve geen bijdrage aan een nauwkeuriger datering van deze verbouwing die in ieder geval jonger moet zijn dan het tot stand komen van het stenen hoofdgebouw in het begin van de derde eeuw.

Archeologische vondsten

Tijdens het onderzoek is de vrijkomende grond zorgvuldig op vondsten onderzocht. In het onderzochte gebied was weliswaar bij de voorgaande onderzoeken de bodem

danig geroerd, maar toch mocht worden verwacht dat de toen teruggeworpen grond nog de nodige scherven zou bevatten. Die veronderstelling bleek niet juist te zijn. Er is slechts een zeer gering aantal vondsten gedaan. Ook het gebruik van de metaaldetector is vrijwel zonder resultaat gebleven.

Belangrijker echter was of er nog vondsten in situ aanwezig zouden zijn. De kans daarop was het grootst tussen de stenen van de fundering van de Heilige Kruiskapel. Daar is dan ook zeer zorgvuldig gezocht naar scherven en andere zaken die voor een datering van belang zouden kunnen zijn. Naast de reeds besproken houtskoolmonsters is een aantal aardewerkscherven gevonden. Het overgrote deel stamt uit de romeinse periode. Slechts één fragment kan in de laat-romeinse tijd of de vroege middeleeuwen worden gedateerd. Het behoort tot het zogeheten Mayenaarderwerk, dat uit de vierde of vijfde eeuw stamt.

Onder de fundering die, zoals wij zagen, tot een verbouwing van de principia moet worden gerekend kwamen geen scherven te voorschijn.

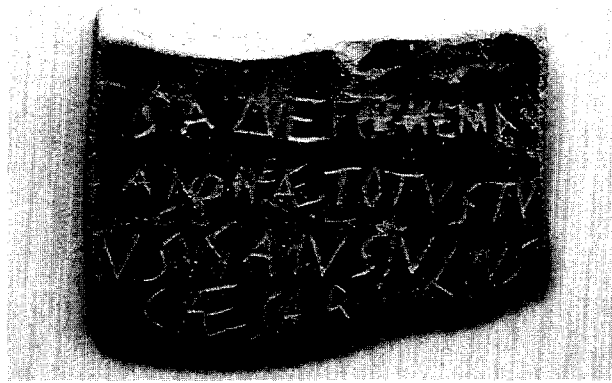
Een wel heel bijzondere vondst was een fragment terra sigillata waarop een inscriptie staat. Deze romeinse scherf werd gevonden in de geroerde grond binnen de zuidelijke dwarsarm. Dit deel van de kapel was tijdens de eerste opgraving in 1929 al in het zicht geweest. De scherf is oud, de inscriptie echter niet: 'SALVE FOCKEMA ANDREAETOTUS TUUS CAIUS IULIUS CAESAR' (Gegroet Fockema Andreae / geheel de Uwe / Caius Julius Caesar)²³ (afb. 9). Wie de werkelijke boodschapper is geweest zal wel nooit bekend worden.

Herbeschouwing van de vroegere resultaten

Van Giffens datering

In de inleiding werd vermeld dat op basis van de oude opgravingsgegevens wordt getwijfeld aan de datering van de Heilige Kruiskapel zoals die door Van Giffen is gegeven. Waarop baseerde hij zijn mening? In het verslag van de opgraving van 1929 schrijft hij over het niveau waarop enkele "vroeg- en laat-Karolingische scherven" zijn gevonden: tussen 3.58 en 3.84 m + NAP. En hij vervolgt: "Het bovenste gedeelte van de primaire, donker gekleurde, sterk met kalkmortel gemengde laag, wier oppervlak niet hoger dan 4.25 + NAP is gelegen, is dus blijkbaar op zijn vroegst omstreeks 800 gevormd. Waar nu voorts blijkt, dat het bewuste kapelfundament juist tot het niveau van deze vondsten teruggaat, daar is dit m.i. op zijn vroegst Karolingisch, doch ook dan laat-Karolingisch. Zeker is echter, dat het krachtens de vondsten en vondstomstandigheden niets te doen heeft met de kapel van Willibrord of Bonifacius...".

In deze passages wordt het grote probleem duidelijk dat telkenmale bij de herbeschouwing van de oude documentatie opduikt: zowel van Giffen als Vollgraff geven zelden of nooit de precieze plaats van hun vondsten aan.

Afb. 9. Terra sigillata scherf met inscriptie: 'SALVE FOCKEMA ANDRAEAE TOTUS TUUS CAIUS IULIUS CAESAR' (Gegroet Fockema Andrae / geheel de Uwe / Caius Julius Caesar). De scherf moet tijdens de opgraving van 1929 in de grond terecht zijn gekomen. (Naar een dia van de auteur)

Zo ook hier: er zijn "vroeg- en laat-Karolingische scherven²⁴" gevonden op een bepaalde diepte, maar of die scherven zich in duidelijk waarneembare grondsporen bevonden (kuilen, greppels, o.i.d.) wordt niet vermeld, laat staan dat gecontroleerd kan worden of dergelijke verschijnselen op enige wijze gekoppeld kunnen worden aan de overblijfselen van het kerkje.

Maar ook de beschrijving van de grondlagen is nogal verwarrend. Het is niet duidelijk of de onderzoeker bedoelt dat het niveau waarin de scherven zijn gevonden tot 4.25 m. + NAP reikt. Dat de fundering van de kapel tot op het niveau van de vondsten reikt, is aantoonbaar onjuist gebleken. Op de tekening van de profielen die Van Giffen in 1929 presenteert²⁵, is te zien dat van de binnenzijde van het koor alleen het bewaarde opgaande werk is gezien: de eigenlijke fundering is hier (nog) achter een dun grondpakket verborgen dat van 3 tot ongeveer 3.7 m + NAP reikt.

Op deze profielen staat, uitzonderlijk genoeg, een aantal vondsten aangegeven. Helaas blijkt uit de vondstbeschrijving dat bijna alle vondstnummers betrekking hebben op grondmonsters. Slecht de nummers 19 en 35 bevatten dateerbaar materiaal. Zij helpen ons echter niet verder: alle scherven stammen uit de Romeinse periode.

In hetzelfde verslag geeft Van Giffen een samenvatting van de opgraving. Op p. 17 en 18 probeert hij tot een datering van de Heilige Kruiskapel en de daaronder liggende Romeinse en post-Romeinse resten te komen. Daarbij verwijst hij naar een Karolingische scherf die in een kuil binnen het koor is gevonden.²⁶ Onder dit vondstnummer zijn echter meer scherven geregistreerd. Uit een hernieuwde determinatie blijkt dat daarbij twee fragmenten tot categorieën behoren die in Utrecht gewoonlijk in de twaalfde, en op zijn vroegst in de elfde eeuw voorkomen.²⁷ Bovendien kan niet worden vastgesteld dat deze kuil de funderingsleuf van de Kruiskapel snijdt of door

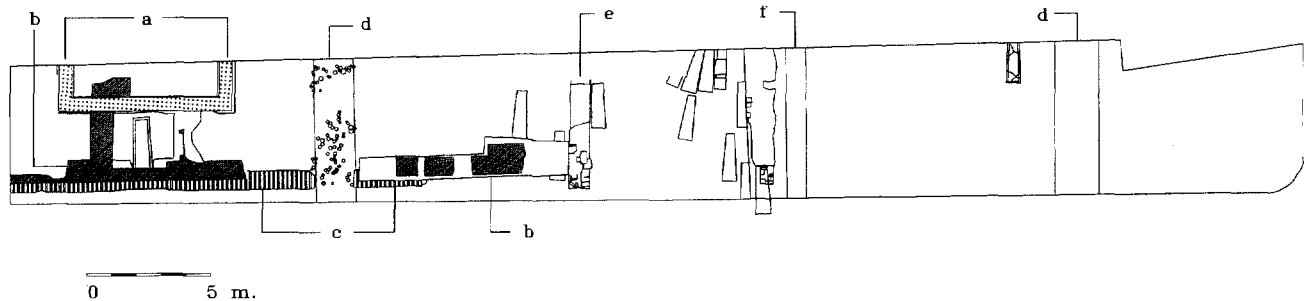
deze gesneden wordt. Op deze basis kan het vondstcomplex dan ook niet als daterend criterium worden gebruikt. Op basis van de Karolingische datering plaatst Van Giffen, hoewel hij enige reserve inbouwt, de verbouwing van de principia, die zich onder en rondom het koor van de Heilige Kruiskapel bevindt omstreeks 800. Ook deze aanname kan, gezien het voorkomen van jonger aardewerk, geen stand houden. De enig zuivere conclusie die op basis van deze gegevens kan worden getrokken is dat op zijn vroegst omstreeks 1100 binnen het koor van de Heilige Kruiskapel een kuil is gegraven, die zich boven de resten van de verbouwde principia bevindt. Die verbouwing is derhalve ouder dan het graven van de kuil.

De plattegrond van de Heilige Kruiskapel is door Van Giffen weergegeven in de vorm van een kruis, met een rechtgesloten koor. Aan de noord- en zuidzijde van het schip bevinden zich twee kleine zijarmen. In de diverse publicaties die nadien zijn verschenen, is deze plattegrond steeds overgenomen, waardoor de indruk ontstaat dat we te maken hebben met een eenschepig bouwwerk met een – zij het bescheiden – transept.²⁸ Het is denkbaar dat de vorm van deze plattegrond mede tot de datering in de tiende eeuw heeft geleid. Toch is bij de opgraving van 1938 wel degelijk geconstateerd, getuige de originele veldtekeningen, dat de fundering van het schip ter plaatse van de dwarsarmen doorloopt. Vermoedelijk was het een eenvoudig zaalkerkje met aan weerszijden een dwarsarm. Deze armen hadden aan de oostzijde een kleine uitbouw, vermoedelijk een altaaris.

Het muurwerk ten westen van de kapel

De opgraving die in 1933 onder leiding van Vollgraff werd uitgevoerd, bracht de westzijde van de kapel in het zicht. Verder zuidwaarts in de put kwamen de schamele overblijfselen van de St. Salvator te voorschijn. Ten westen van de kapel bleek bovendien nog tufstenen muurwerk aanwezig te zijn.²⁹ Het is nu juist dit muurwerk dat van groot stratigrafisch belang is, omdat het tot nu toe de enige mogelijkheid biedt om tot een relatieve chronologie van de kapel en de verschillende fasen van het muurwerk van de daar ten zuiden van gelegen Salvator te komen (afb. 10, a t.m.f).

Uit de gegevens van 1933 blijkt dat koud tegen de westmuur van de Heilige Kruiskapel (afb. 10,a) twee tufstenen muren zijn gebouwd die één werk vormen met een lange noord-zuid verlopende muur, eveneens ten westen van de kapel (afb. 10,b).³⁰ Deze laatste muur rust gedeeltelijk op een oudere muur die iets westwaarts versprongen ligt en minder ver naar het zuiden doorloopt (afb. 10,c). Deze oudste muur is bewaard tot een hoogte waarop het opgaande werk van de kapel begint (3.7 + NAP). Vollgraff suggereert, op basis van de 'geelachtige specie', dat hij uit de bouwtijd van de kapel stamt.³¹ Dat is zeer aannemelijk, temeer daar een foto de indruk wekt dat de funderingstechniek en het gebruikte materiaal met die van de

Afb. 10. Vereenvoudigde tekening van funderingen ten westen en zuiden van de Kruiskapel (opgraving 1933 en 1934), het noorden ligt links. Langs de huizen aan de westzijde van het Domein legde Vollgraff funderingen uit verschillende perioden bloot. Legenda: a: westzijde van de Heilige Kruiskapel; b: jongere muur; c: oudere muur; d: uitbraaksleuf laatste St. Salvator; e: noordelijke muur van schip van oude Salvator; f: zuidelijke muur van idem. Tussen e en f is een aantal kalkstenen sarcophagen te zien. (Tekening: auteur)

kapel overeenkomen. Bovendien zijn de aanlegdiepten vrijwel gelijk: 3.00 + NAP. Direct op deze muur staat de jongere muur die gedeeltelijk bewaard is tot een hoogte van 4.70 + NAP. De versnijding, d.w.z. de overgang van fundament naar opgaand werk van deze muur, ligt bij de kapel en de Salvator op 4.50 + NAP. De laagdikte van de tufstenen is omstreeks 20 centimeter bij een onregelmatige lengte (afb. 11). Dat duidt in ieder geval op een datering vóór de twaalfde eeuw, waarin veeleer stenen van 10 cm dikte worden toegepast. Evenmin lijkt de muur in de elfde eeuw te passen. Uit die periode kennen we in Utrecht namelijk de funderingen en muren van de kapittelkerken. Die funderingen zijn duidelijk anders. Zij bestaan vrijwel uitsluitend uit veldkeien, al dan niet met specie verbonden.³² Bovendien worden in die tijd tufstenen van opvallende lengte (tot zo'n 50 cm) gebruikt.

Afb. 11. De opgraving van 1933; het muurwerk ten westen van de Heilige Kruiskapel, gezien naar het oosten. Achteraan is de westzijde van het schip van de kapel zichtbaar (afb. 10, a). Daarvoor ligt de roodzandstenen sarcofaag. Op de voorgrond zien we het jongere muurwerk (afb. 10, b) en, gedeeltelijk, de oudere muur (afb. 10, c). Vooral bij de linker aansluiting van het jongere muurwerk op de westmuur van de kapel is goed te zien dat het een latere aanbouw betreft (z.g. koude naad)

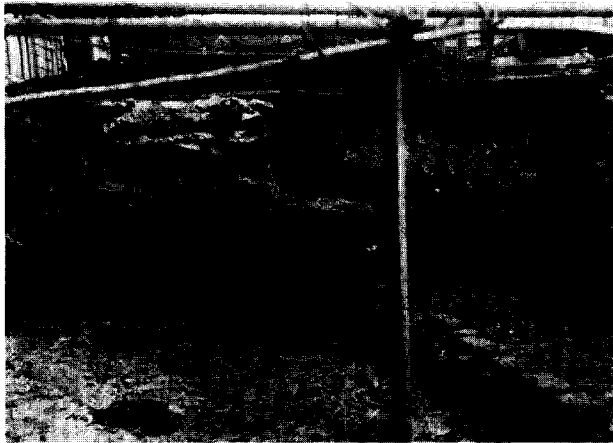
Voorlopig lijkt een datering van deze muur in of omstreeks de tiende eeuw het meest aannemelijk. Tevens is geconstateerd dat hij over een kalkstenen sarcofaag ligt die tot een hoogte van 4.40 + NAP reikt. Bij de bouw van de romaanse Salvator zijn beide muren doorbroken: de restanten van de fundering en de uitbraaksleuf van deze kerk liepen er dwars doorheen (afb. 10,d).³³

Deze muur eindigt strak tegen een oudere fundering, die, net als de kapel, lijkt te zijn gemaakt van romeins bouwpuin (afb. 10,e). In 1935 heeft Vollgraff een tweede, gelijksoortige fundering aangetoond die hiermee parallel liep (afb. 10,f). Hun aanlegdiepte zou blijkens de gegevens en tekeningen van Vollgraff vrijwel gelijk zijn: omstreeks 3.50 + NAP. Uit een foto uit 1933 kan evenwel worden afgeleid, dat in ieder geval de oostelijke muur enkele decimeters dieper is gefundeerd en bijna tot op het jongste romeinse loopvlak reikt (afb. 12). De foto suggereert bovendien dat ook hier romeins bouwpuin is toegepast. De afstand tussen deze funderingen was 7.85 meter.³⁴ Het is naar mijn mening zeer aannemelijk dat dit overblijfselen zijn van de oude St. Salvator.³⁵ Daarmee zou de hiervoor beschreven, mogelijk tiende-eeuwse muur, de enige fysieke verbinding zijn van de Salvator met de Heilige Kruiskapel. Het is zeer verleidelijk om hierin de hand van Balderik te zien.

Maaiveldhoogten

De reconstructie van de maaiveldhoogten in de diverse perioden en de vergelijking daarvan met de hoogte waarop het opgaande werk van de kapel zich bevindt, is van groot belang. We mogen er immers vanuit gaan dat de onderzijde van het opgaande werk vrijwel de maaiveldhoogte ten tijde van de bouw weerspiegelt.³⁶ Daarnaast is het aannemelijk dat de oorspronkelijke vloerhoogte binnen de kerken gelijk aan of iets boven het grondoppervlak buiten de kerken heeft gelegen.

Wij zagen reeds dat het opgaande werk van de Heilige Kruiskapel omstreeks 3.7 m. + NAP begint. Een betrouwbare schatting van de hoogte van het maaiveld aan het

Afb. 12. De opgraving van 1933: de schamele resten van de fundering van de (oudste?) Salvatorkerk (afb. 10, e), gezien naar het noorden. De fundering loopt van links naar rechts en bestaat vrijwel zeker uit hergebruikt romeins bouwmetaal. Erachter zien we de oudere van de twee muren die de verbinding met de Kruiskapel vormen (afb. 10, b). Deze muur staat koud tegen de fundering van de Salvator. Rechts op de voorgrond ligt de stenen fundering van een van de romeinse soldaten-barakken uit de laatste periode (derde eeuw na C.). De fundering van de Salvator ligt vrijwel tot op dit niveau

einde van de romeinse periode komt bij de zuidelijke toegangspoort van het castellum op 3.5 tot 3.6 m. + NAP.³⁷ Daarnaast is vastgesteld dat de westelijke muur van het romeinse hoofdgebouw is omgevallen.³⁸ Deze muur ligt op een diepte van 3.55 m. + NAP. De bovenzijde van de muur ligt op 3.65 + NAP. Bovendien is uit de profieltekeningen en foto's van het onderzoek uit 1938 duidelijk af te leiden dat voor de fundering van een deel van de zuidelijke dwarsarm van de Heilige Kruiskapel van deze omgevallen muur gebruik is gemaakt. Het hoogste punt waarop een spoor van de verbouwde principia is waargenomen ligt op 3.38 m. + NAP.³⁹

Het spreekt welhaast vanzelf dat tijdens de opgravingen zowel binnen als buiten de voormalige St. Salvator en de Heilige Kruiskapel begravingen uit diverse perioden zijn aangetroffen. Zij varieerden van eenvoudige bijzettingen, vermoedelijk in houten kisten, via kalkstenen sarcophagen uit één stuk en het type dat is samengesteld uit tufstenen platen, tot gemetselde grafkeldertjes uit de late middeleeuwen. De eenvoudige begravingen werden vrijwel allemaal buiten de kerkgebouwen gevonden. Dergelijke begravingen zijn, bij gebrek aan grafgiftten, bijzonder moeilijk te dateren. Ook een ¹⁴C-datering van de skeletten behoort niet tot de mogelijkheden: het is niet duidelijk waar zij zijn gebleven. Die onbekende verblijfplaats hebben zij gemeen met de meeste kalkstenen sarcophagen die bij de St. Salvator zijn gevonden. Toch zijn het juist deze sarcophagen die ons iets over het toenmalige maaiveld vertellen. Naar tegenwoordig wordt aangenomen, heeft de bovenzijde van dergelijke grafkisten gelijk

met, of vlak onder het vloerniveau van de kerk gelegen.⁴⁰ Die bovenzijde reikt van 4.1 tot 4.4 m. + NAP, waar de onderzijde varieert tussen 3.4 en 3.7 m. + NAP.⁴¹ Het probleem is echter de datering van deze sarcophagen. Lamers plaatst ze vanaf de achtste eeuw tot in de elfde eeuw. Deze lang doorlopende traditie baseert hij op een interpretatie en een daaruit voortvloeiende datering van het muurwerk en funderingen van de Salvator die in 1933 en 1934 door Vollgraff zijn blootgelegd. Naar onze mening is die interpretatie nogal aanvechtbaar.⁴² Laten wij zijn "Utrechtse" argumenten buiten beschouwing, dan blijkt dat elders alle exemplaren van dit type door hem in de achtste en negende eeuw worden gedateerd.

Tussen de Heilige Kruiskapel en het aan de westzijde later toegevoegde muurwerk is in 1933 een roodzandstenen sarcofaag gevonden. Deze lag met de bovenzijde vrijwel gelijk met de overgang van fundering naar opgaand werk van de kapel. Het is waarschijnlijk dat deze sarcofaag hergebruikt is, en daarom geen betrouwbaar gegeven voor de bepaling van een oud maaiveld is.⁴³

Tenslotte dienen hier de samengestelde tufstenen sarcophagen te worden genoemd. Dit type, dat niet alleen bij kapittelkerken maar ook bij de parochiekerk van St. Nicolaas en de Buurkerk (de oudste parochiekerk) zijn aangetroffen, moeten van jonger datum zijn: in Utrecht komen zij vooral in de elfde en twaalfde eeuw voor.⁴⁴ Het ontstaan van de Buurkerk wordt door Dekker in de elfde eeuw geplaatst.⁴⁵ De Nicolaaskerk stamt zeker uit het midden van de twaalfde eeuw, maar mag misschien nog in late de elfde eeuw worden gedateerd. Nimmer is bij deze parochiekerken een sarcofaag uit één stuk aangetroffen, in alle gevallen ging het om de uit tufstenen platen samengestelde variant. Dit type sarcofaag werd bij de onderzoeken op het Domplein rondom en binnen de beide kerkgebouwen gevonden. Uit opgravingen is bekend dat dergelijke grafkisten duidelijk aanzienlijk dieper dan het bijbehorende maaiveld hebben gelegen, iets wat uit de aard van hun constructie ook al volgt. Twee ervan lagen even ten noorden van het koor van de Kruiskapel direct boven elkaar. Een gedeelte van beide sarcophagen bestond uit fragmenten van de zogeheten 'Albiobola-steen', waarop een tot op heden onontcijferde inscriptie voorkomt. De bovenste sarcofaag reikte tot een hoogte van 4.10 + NAP en de onderste tot 3.80 + NAP. Bij een veronderstelling van een begraving diepte van zeker 50 cm. levert dat, met het grootst mogelijke voorbehoud, voor de elfde of twaalfde eeuw een bijbehorend maaiveld van zo'n 4.5-4.6 m. + NAP op.

Tenslotte vormen de resten van de bepleistering van de Heilige Kruiskapel een aanwijzing over een oorspronkelijk vloerniveau van dit kerkje. Aan de binnenzijde van de zuidmuur van de zuidelijke dwarsarm reikte deze tot een diepte van 4.20 + NAP; aan de binnenzijde van de oostmuur van het koor echter tot 3.95 + NAP.⁴⁶ Bovendien heeft het onderzoek van 1993 nog een gegeven ten aanzien van een vloerniveau opgeleverd. Hoewel er, zoals

wij reeds zagen, van de noordelijke altaarnis weinig was behouden, troffen we hier waarschijnlijk wel het originele vloerniveau aan op een hoogte van 3.87 + NAP. Dit verschilt niet veel met de onderzijde van de pleistering in het koor. Op basis van deze gegevens willen wij voorlopig de hoogte van de oudste vloer van de Heilige Kruiskapel op 3.90 à 3.95 m. + NAP stellen.

Samenvattend kan bij benadering een maaiveldhoogte in de loop der tijden worden geschat (afb. 13).

- In de laatste periode van het castellum ligt dat op 3.50 tot 3.60 + NAP.
- De daaropvolgende tijd is er nauwelijks van enige ophoging sprake geweest: het maaiveld van de verbouwde principia ligt waarschijnlijk op vrijwel gelijke hoogte.
- Het bij de Heilige Kruiskapel behorende maaiveld ligt omstreeks 3.70 + NAP. De hoogte van de vloer van de kapel wordt geschat op 3.90-3.95 + NAP.
- De sarcofagen uit de achtste en negende eeuw wijzen op een niveau van 4.10-4.40 + NAP. Misschien dat in de tiende eeuw gerekend mag worden met een vrijwel vergelijkbare hoogte: 4.50 + NAP; de 'verbindingsmuur' tussen kapel en Salvator duidt in die richting.
- Op basis van de samengestelde tufstenen sarcofagen is voor de elfde en twaalfde eeuw een loopvlak van minimaal 4.50-4.60 aannemelijk.

Identificatie: argumenten en gegevens

Voor een datering van de Heilige Kruiskapel en de verbouwde principia is in de loop der tijd een aantal gegevens en argumenten van verschillende aard beschikbaar gekomen. Zoals wij zagen, mag getwijfeld worden aan de interpretatie die Van Giffen aan zijn gegevens gaf. De vraag is of het met de nieuwe gegevens en interpretaties mogelijk is een antwoord te vinden op de vraag of deze kapel mag worden geïdentificeerd met het kerkje dat Willibrord om-

streeks 695 herbouwde. Achtereenvolgens zullen de historische (de geschreven bronnen), de archeologisch-stratigrafische, de bouwkundige en topografische en de natuurwetenschappelijke argumenten de revue passeren.

Schriftelijke bronnen en gegevens

De historische bronnen geven geen duidelijk antwoord over de stichtingsdatum van de Heilige Kruiskapel. De eerste keer dat in de schriftelijke bronnen de naam 'Heilige Kruiskapel' voorkomt is in 1105. Bij gebrek aan ouder bronnenmateriaal is het niet verwonderlijk dat veel onderzoekers, die zich direct of indirect met de kathedraal-kwestie hebben bezig gehouden, de archeologische datering die van Giffen in 1934 voorstelde, zonder meer hebben geaccepteerd. Hij kwam, zoals wij zagen, wellicht tot zijn datering mede op basis van een karolingische scherf die binnen het koor van de kapel in een grote kuil werd gevonden.⁴⁷ Een nauwkeurige beschouwing van de originele veldtekeningen en foto's heeft echter geen direct verband kunnen aantonen met de kapel. Het is wel zeker dat deze ingraving in later tijd heeft plaatsgehad: juist binnen kerken is ten gevolge van de vele begravingen de bodem sterk geroerd geraakt. Hoe het ook zij, de Heilige Kruiskapel wordt over het algemeen gezien als een grafkapel die, behorend bij het kapittel van St. Salvator, in de tiende eeuw zal zijn gebouwd. De datering van Van Giffen bleek, zoals wij zagen, op basis van zijn gegevens echter niet bewijsbaar.

Er bestaat nauwelijks discussie over het feit dat Willibrord aan het einde van de zevende eeuw een kerkje herbouwde op de plaats waar er reeds eerder een had bestaan. Bovendien bouwde Willibrord een tweede kerk: de St. Salvator. De regelmatige invallen van de Vikingen zijn er de oorzaak van geweest dat vanaf het midden van de negende eeuw de bisschopszetel via een omweg in Deventer terecht komt. In deze periode zal er in Utrecht wel niet veel zijn gebouwd. Pas in 922 keerde bisschop Balderik in Utrecht terug. Hij herstelde de door de Noormannen zwaar beschadigde kerken en bouwde muren met hun verdedigingswerken, een brug en poorten.⁴⁸ Met die muren is de ommuring van het Romeinse fort bedoeld. Daarnaast heeft deze zelfde bisschop een begin gemaakt met de splitsing van de kapittels van St. Maarten en St. Salvator. Bovendien besloot hij dat vanaf dat moment de bisschoppen niet meer in de St. Salvator maar in de St. Maarten zullen worden begraven. Voorts is bekend dat hij een aantal relieken wist te vergaren, die alle in de Maartenskerk werden ondergebracht.⁴⁹ Het zijn tekenen die erop duiden dat Balderik de St. Maarten een hogere status wilde verlenen. Hoezeer in de loop der tijd het kapittel van St. Salvator zich op zijn beurt van St. Maarten wil onderscheiden en vooral zijn oude wortels wil benadrukken wordt door Staal duidelijk gemaakt.⁵⁰

Eén van de heiligen die binnen St. Salvator in hoog aanzien stond was Odulphus. Hij was kanunnik van

GEGEVENS	HOOGTE	RECONSTRUCTIE MAAIVELD
versnijding jongere muur west van kapel	4.50	maaiveld 10de eeuw of later
bovenzijde sarcofagen 8ste-9de eeuw	4.40	
top bovenste 'Albiobola'-sarcofaag	4.10	
onderzijde bepleistering koor	3.95	oudste vloerhoogte kapel
drempelhoogte noordelijke dwarsarm	3.90	
bovenzijde fundering kapel	3.70	oudste maaiveld buiten kapel
bovenzijde ongevallen muur principia	3.60	laatste periode castellum
loopvlak zuidelijke toegangspoort castellum	3.50	

Afb. 13. Schematische weergave van de maaiveldhoogten in diverse perioden en de gegevens waarvan zij zijn afgeleid (Tekening: auteur)

St. Salvator en zou omstreeks 865 zijn overleden.⁵¹ In een serie "Utrechtse overleveringen" die onregelmatig tussen 1930 en 1953 in het *Maandblad Oud Utrecht* verscheen, wordt het verhaal van St. Odulphus kort verteld.⁵² De auteur Staal meldt in zijn artikel terloops dat deze Odulphus in de Heilige Kruiskapel is begraven.⁵³ Er bestaat echter geen zekerheid over: een graf in de Salvator lijkt ook mogelijk. In een recente bijdrage geeft Klinckaert daarvoor een aantal argumenten.⁵⁴ Zij sluiten mijns inziens een graf in de kapel echter niet uit. Het feit dat jaarlijks een memoriedienst voor deze heilige in de Kruiskapel werd gehouden zou daar wel degelijk op kunnen wijzen.⁵⁵ Hoe dan ook wordt de Kruiskapel genoemd als mogelijke laatste rustplaats van een hier zeer vereerd heilige. Of Odulphus direct na zijn overlijden in de Kruiskapel of Salvator is bijgezet weten wij niet. Utrecht bevindt zich dan immers ten gevolge van de invallen van de Noormannen midden in een periode van grote onrust, waarbij de bischopszetel zelfs tijdelijk is verplaatst.

Maar er is nog een andere aanwijzing voor de status die de Heilige Kruiskapel moet hebben gehad. In een oorkonde uit 1294 staat dat de kapel behoort tot het Kapittel van St. Salvator en van daaruit bediend en beheerd wordt. Bovendien, en dat is opmerkelijk, hebben naast de kanunniken van St. Salvator die van St. Maarten het recht om zich in de kapel te laten begraven.⁵⁶ Zou dit recht misschien zijn terug te voeren tot de tijd dat deze kapitels nog niet waren gesplitst? Zo ja, dan zou dit sterk pleiten voor een identificatie van de kapel als het oude St. Maartenskerkje.

Archeologisch-stratigrafisch

Aangetoond is, dat het stenen romeinse hoofdgebouw na het vertrek van de Romeinen is verbouwd. De overbouwing van de zuilbases maakt dat duidelijk. Een scherpe datering voor die verbouwing kan niet worden gegeven. De rommelige wijze waarop haar fundering tot stand is gekomen, duidt zeker niet op romeins werk. De fundering van de verbouwing moet echter ouder zijn dan de bouw van de kapel, omdat een deel ervan doorsneden wordt door de fundering van het koor van de kapel. Hoe lang dat hoofdgebouw nog in gebruik is geweest, is een vraag die wel nimmer precies zal worden beantwoord. Het gegeven dat een deel van de kapel direct op de omgevallen westmuur staat, doet evenwel vermoeden dat een aanzienlijk deel nog lange tijd overeind heeft gestaan.

Zoals wij zagen, bestaat de fundering van de kapel uit romeins afbraakpuin dat in een funderingsleuf is gestapeld. Op één plaats werd deze wijze van funderen onderbroken, omdat daar – zoals uit de tekeningen van Van Giffen blijkt – een deel van de zuidelijke arm direct op de omgevallen westelijke muur van de principia is gebouwd. Daarmee wordt enerzijds een groot tijdsverloop tussen het teloor gaan van de principia en de bouw van deze kleine kerk minder waarschijnlijk, anderzijds kan het een vin-

gerwijzing zijn naar de voorganger van deze kerk. In ieder geval mogen we ervan uit gaan dat ten tijde van de bouw van de kapel de resten van de principia nog duidelijk zichtbaar zullen zijn geweest. Onder de omgevallen muur zijn twee scherven gevonden die in de vierde of vijfde eeuw moeten worden gedateerd.⁵⁷ In die tijd zal dus nog een aanzienlijk deel van de principia overeind hebben gestaan.

Ook de gereconstrueerde maaiveldhoogten wijzen op een vroege datering van de kapel. Een datering in de tiende eeuw is veel minder aannemelijk, omdat het maaiveld dat bij de kapel hoort zich op een vermoedelijke hoogte van 3.7 + NAP bevindt. Het maaiveld uit de elfde en twaalfde eeuw lag, zoals wij zagen, op ongeveer 4.5 + NAP. Dat zou betekenen dat in twee eeuwen tijd het terrein van de Salvator en de kapel met ongeveer 80 cm. zou moeten zijn opgehoogd. Daartoe ontbreken tot nu toe de aanwijzingen. Het zou bovendien betekenen dat de kalkstenen sarcophagen, die vermoedelijk in de achtste en negende eeuw moeten worden gedateerd, ruim boven het tiende eeuwse maaiveld zouden hebben uitgestoken. Dit nu lijkt eveneens onwaarschijnlijk.

Bouwkundig en topografisch

Binnen de plattegrond van de gotische Maartenskerk tot nu toe niets gevonden dat geïdentificeerd zou kunnen worden met de vroeg-middeleeuwse voorganger van deze kerk. De oudste sporen met een christelijke signatuur op het Domplein wijzen juist naar de Heilige Kruiskapel en de St. Salvator.

Het is opmerkelijk dat de Kruiskapel zich gedeeltelijk bevindt op de plaats van het hoofdgebouw van het romeinse fort: de principia. De principia was het belangrijkste gebouw binnen de muren van het fort. Zij had een binnenplaats (atrium), alwaar zich een waterput bevond.⁵⁸ Het koor van de Heilige Kruiskapel ligt op de plaats van die waterput, die overigens in de vroege middeleeuwen reeds was dichtgegooid. Het komt vaker voor dat in de vroege middeleeuwen een kerk verrijst op een plaats die in de romeinse tijd ook van bijzonder belang was. Eén van de duidelijkste voorbeelden daarvan in ons land is de kerk van Elst (Betuwe). Daar is reeds omstreeks 726 een aan St. Maarten gewijd kerkje gebouwd op de plaats van een romeinse tempel. Er is zeer weinig van bewaard gebleven, maar uit de beschrijving blijkt dat de constructie zeer sterk met die van de Heilige Kruiskapel overeenkomt. Ook hier is uitsluitend romeins afbraakmateriaal gebruikt: op een gestapelde fundering staat een muur van kistwerk. En ook hier is, waar dat mogelijk was, gebruik gemaakt van nog aanwezige romeinse muren en funderingen. Zo staat de oostmuur van het koor direct op een muur van de romeinse tempel.⁵⁹ De reconstructie van de plattegrond wijst voorts op een eenvoudig zaalkerkje met een rechthoekig koor en komt vrijwel overeen met de kerk die door Willibrord in 706 in Echternach is gesticht.⁶⁰

De plattegrond van de Heilige Kruiskapel wijkt daar echter vanaf: het schip heeft immers aan beide zijden een uitbouw gehad. Op basis daarvan is, zoals reeds eerder bevestigd, de oorspronkelijke plattegrond van dit kerkje meestal beschouwd als een kerk met twee transeptarmen. De geringe afmetingen doen echter eerder denken aan een porticus: een bescheiden uitbouw, voorzien van een eenvoudig zadeldak.⁶¹ Juist onder de oudste angelsaksische kerken komen dergelijke eenvoudige zaalkerkjes voor, die aan weerszijden een porticus hebben en die bovendien in het bezit zijn van een rechthoekig koor.⁶² Dergelijke kerken worden zeker in de gehele achtste eeuw nog gebouwd.

Bovendien moet worden opgemerkt dat de grootte van het koor van de Heilige Kruiskapel ten opzichte van het schip opvallend is: de lengte is vrijwel de helft van die van het schip. Dit wijst wellicht op een collegiaal (= kapittel) gebruik.

Mijns inziens duidt ook het uitsluitend hergebruik van Romeinse bouwmaterialen en de wijze van funderen op een hoge ouderdom van de kapel. Eerder werd al verwezen naar de kerk van Elst, die in begin van de achtste eeuw wordt gesticht en die in dit opzicht sterk vergelijkbaar is.

Tijdens het onderzoek door Vollgraff in 1934 en 1935 zijn, zoals wij zagen, ter plaatse van de St. Salvator funderingsresten waargenomen die tot een oudere (pre-Romaanse) fase van deze kerk moeten behoren. Er lijkt een grote overeenkomst met de resten van de Heilige Kruiskapel te bestaan. Het gebruikte materiaal en het feit dat de funderingen tot op het Romeinse niveau reiken duidt daarop. Bovendien ligt de as van dit oude bouwwerk gelijk met die van de latere Salvator. Een uitgebreid onderzoek naar de bouwgeschiedenis van deze kerk wordt momenteel verricht.⁶³

De oriëntatie van het Romeinse hoofdgebouw, de Heilige Kruiskapel en de St. Salvator (zowel de oudere periode als ook de Romaanse kerk) is vrijwel parallel. Dat kan niet gezegd worden van de Romaanse en Gothische St. Maarten: zij komen onderling wel overeen maar wijken duidelijk af van de eerste drie. Zien wij hier enerzijds een aanwijzing dat de voorganger van de Heilige Kruiskapel een – mogelijk verbouwde – principia kan zijn geweest, anderzijds duidt het wellicht op een gelijke hoge ouderdom van kapel en St. Salvator.

Op het Domplein zijn in het plaveisel de omtrekken aangegeven van de St. Salvator, de Heilige Kruiskapel en van het verdwenen schip van de Gotische Dom. Van deze kathedraal en van de St. Salvator is bekend dat zij in de loop der tijd verbouwd en vergroot zijn. Wat nu zo opmerkelijk is, is dat men daarbij altijd zorgvuldig de Heilige Kruiskapel ontzien heeft. Aangezien de kapel op het grondgebied van Salvator lag, is dat voor de Dom voor de hand liggend. Het blijft echter verwonderlijk dat indien deze Gotische kerk zou zijn voltooid, zij deels op het grondgebied van Salvator zou hebben gelegen. Het lijkt erop dat men de Heilige Kruiskapel als oud en eerbiedwaardig heeft ervaren.

Natuurwetenschappelijke dateringen

Wij zagen reeds dat de ¹⁴C-bepalingen van de houtskool die in de mortel werd aangetroffen, duiden op een datering zoals die door Van Giffen is voorgesteld. Een datering tussen 888 en 982 wijst onmiskenbaar naar een bouw door Balderik (917-976). De vroeg-middeleeuwse scherf die in de fundering van de kapel is gevonden sluit een dergelijke datering niet uit. Alle andere gegevens wijzen mijns inziens echter op een veel hogere ouderdom van de kapel. Het probleem is levensgroot: zijn de interpretaties van de archeologisch-historische gegevens onjuist of kloppen de schijnbaar spijkerharde koolstofdateringen niet. Het is bekend dat in de achtste en negende eeuw de referentiecurven, waaraan radioactieve koolstofbepalingen worden gecalibreerd, een zeer grillig verloop hebben. Regelmatig vinden bijstellingen plaats. Het valt niet uit te sluiten dat dit in de toekomst opnieuw zal gebeuren.⁶⁴ Het is onduidelijk of de directe omgeving invloed op de houtskool heeft uitgeoefend, waardoor de datering te jong zou zijn uitgevallen.

Conclusies

Willibrord herbouwt een verwoest kerkje dat door Dagoberd, of wellicht door een van diens voorgangers was gesticht. Wat moeten we ons bij dat kerkje voorstellen? Er zijn archeologische argumenten om aan te nemen dat het oudste Utrechtse kerkje heeft bestaan uit een verbouwde(?) Romeinse principia. Direct op dit verbouwde, en later verwoeste, hoofdgebouw verrees de Heilige Kruiskapel: een eenvoudige zaalkerk met twee bescheiden dwarsarmen en een naar verhouding opvallend groot rechthoekig koor. Met uitzondering van de ¹⁴C-dateringen pleiten mijns inziens alle hiervoor gepresenteerde aanwijzingen en gegevens voor een bouw ten tijde van Willibrord. Als de natuurwetenschappelijke dateringen echter juist zijn, zou bisschop Balderik de bouwheer zijn. Hij zou dan een geheel nieuw kerkje, naar een verouderd model, hebben gebouwd, op de plaats van een verwoeste voorganger. De schriftelijke bronnen zeggen dat hij de twee zwaarbeschadigde kerken van St. Maarten en St. Salvator heeft hersteld: van nieuwbouw wordt niet gesproken, ook niet van een kapel. Bovendien besloot Balderik om de Maartenskerk tot begraafplaats van de bisschoppen te verheffen. De kleine kapel lijkt daar niet mee in overeenstemming, al wordt zij vaak als grafkapel beschouwd.⁶⁵

Wij zagen dat er ten zuiden van de Kruiskapel twee parallelle funderingen zijn gevonden die tot een voorganger van de Romaanse St. Salvator zullen hebben behoord en die uit dezelfde periode kunnen stammen als de kapel. Het zijn de oudste bouwsporen die binnen de Salvator zijn aangetroffen. Dat gegeven maakt het naar onze mening eveneens onwaarschijnlijk om in de Heilige Kruiskapel de herstelling van dat kerkje door Balderik te zien.

Bovendien is het om die reden niet waarschijnlijk dat de kapel vereenzelvigd mag worden met een oudere St. Salvator.

Maar ook de relatieve chronologie, zowel van de gereconstrueerde maaiveldhoogten als ook van het ten westen en ten zuiden van de kapel aangetroffen muurwerk zou bij een datering in de tiende eeuw ernstige problemen opleveren. Bovendien ontstaat dan een groot probleem ten aanzien van de maaiveldhoogte die bij de sarcofagen uit de achtste en negende eeuw moet hebben behoord: het looppniveau zou dan in de tiende eeuw zeker een halve meter lager hebben gelegen. Dit nu lijkt onwaarschijnlijk.

Wanneer wij echter uitgaan van een stichting aan het eind van de zevende of begin van de achtste eeuw, zijn alle argumenten en gegevens logisch verklaarbaar. De chronologie en de gelijke plaats van het Romeinse hoofdgebouw, de verbouwing daarvan en de kapel is dan geen probleem, net zomin als het in de verschillende perioden gebruikte bouw materiaal en de wijze waarop dat is toegepast. Dit geldt eveneens voor de muren ten westen van de kapel en die van St. Salvator. De vorm van de kapel, met zijn opvallend groot koor wijst enerzijds ook op een vroege datering, anderzijds wellicht op een collegiaal gebruik.

Maar ook in de ontwikkeling die heeft plaatsgehad waardoor de Maartenskerk veel belangrijker werd dan de Salvator, een streven waarmee Balderik was begonnen, past de Kruiskapel als oude Maartenskerk zonder moeite. Het gegeven dat de kapel op het grondgebied van Salvator lag is daar niet mee in tegenspraak. Juist ook dit gegeven gecombineerd met de eenvormige constructiewijze van de oudste funderingen binnen de St. Salvator enerzijds en die van de kapel anderzijds duidt erop dat wij hier met de twee oudste kerken van Willibrord hebben te maken.

Vooralsnog menen wij dan ook, ondanks de tegenspraak van de radioactieve koolstof-dateringen, dat de Heilige Kruiskapel het kerkje is dat Willibrord (her)bouwt en (opnieuw?) aan St. Maarten wijdt. Dat impliceert evenwel dat het patrocinium van St. Maarten te enige tijd moet zijn overgegaan op een nieuw gebouwde kerk. Het lijkt niet ondenkbaar dat Balderik, die lange tijd aan het bewind is geweest, ook hierin de hand heeft gehad. Zoals wij zagen is ten westen van de kapel muurwerk gevonden dat zeer goed uit de tiende eeuw zou kunnen stammen. Zou dit een glimp kunnen zijn van Balderiks St. Maarten⁶⁶?

Hoe dit ook zij, uit de herbeschouwing van een klein deel van de documentatie en van de vondsten van de oude opgravingen die mede aan deze bijdrage ten grondslag liggen, zijn twee conclusies van algemenere aard te trekken. Ten eerste is het van groot belang dat, na de bewerking en publicatie van de gegevens van de opgravingen op het Domplein uit de Romeinse periode, ook die uit de (vroege) middeleeuwen op afzienbare termijn op een gelijksoortige wijze aan bod komen. Dat zou verrassende conclusies kunnen opleveren.

Ten tweede is het belang aangetoond dat de documentatie en de vondsten van opgravingen voor toekomstige generaties worden bewaard. Het is het enige dat van het vaak weerbarstige bodemarchief overblijft en, zeker zo belangrijk, de enige mogelijkheid om eerdere conclusies te controleren. Het hernieuwde onderzoek naar de Heilige Kruiskapel toont aan, dat de discussies over het selecteren bij het bewaren van archeologische vondsten, die momenteel tot op ministerieel niveau worden gevoerd, met de grootst mogelijke kritische zin begeleid moeten worden.

Noten

- 1 Deze uitspraak van A.E. Van Giffen werd door W. Glasbergen regelmatig in zijn Amsterdamse colleges aangehaald.
- 2 Mijn dank gaat uit naar de medewerkers van het Archeologisch Bouwhistorisch Centrum Utrecht en die van de opgraving op het Domplein in 1993. De kritische discussies met en commentaren van Tarq Hoekstra heb ik bijzonder gewaardeerd.
- 3 In 1105 wordt de Heilige Kruiskapel voor het eerst vermeld door Theofridus van Echternach. De dichter verbindt er de legende aan dat zij door Willibrord als doopkapel is gesticht. C.J.A.C. Peeters, 1966, pp. 107-108: De oudste bisschopskerken van Utrecht in: Feestbundel F. van der Meer, Amsterdam-Brussel 1966, pp.73-126. Haslinghuis en Peeters schrijven dat deze (in hun ogen) fantasie door vele latere geschiedschrijvers herhaald zal worden. E.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters, *De Dom van Utrecht. De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst* dl II, 1e stuk 2e afl., 1965.
- 4 Het onderzoek in de jaren 1933-1935 stond onder leiding van C.W. Vollgraff en G. van Hoorn en dat van 1936, 1938, 1939, 1943 en 1949 weer onder leiding van A.E. van Giffen.
- 5 L.R.P.Ozinga e.a. (ed.), *Het Romeins Castellum te Utrecht* 1989, pp. 19-24.
- 6 Een berekening heeft uitgewezen dat 5 % van het gebied binnen de ommuring van het castellum archeologisch is onderzocht. Het zal duidelijk zijn dat later bouwactiviteiten een deel van het bodemarchief zullen hebben aangetast. Op grotere diepte zal waarschijnlijk echter nog veel zijn bewaard.
- 7 Zie I.H. Gosses, 'De oude kern van het bisdom Utrecht', in: *Verbreide Geschriften*, Groningen-Batavia 1946, p.119-129; voorts: C.J.A.C.Peeters o.c. [n.3] en ook: Haslinghuis en Peeters, o.c. [n. 3], p.159 en: E.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst Deel II, eerste aflevering*, 1956, p. 9.
- 8 Deze opvatting vinden we onder meer bij Gosses (o.c.), [n. 7] en Peeters (o.c.), [n. 3].
- 9 Tijdens de campagne van 1949 zijn temidden van de gothische pijlers van het schip van de Maartenskerk resten van de Romeinse voorganger opgegraven. Ook tijdens de restauratie van de Domkerk is door Hoekstra in 1984-85 het nodige van dit Romeinse bouwwerk in kaart gebracht. De mening van Van Giffen dat er sprake moet zijn geweest van twee pre-Romeinse perioden is inmiddels door Hoekstra duidelijk weerlegd. T.J. Hoekstra, 'De Dom van Adelbold II, bisschop van Utrecht (1010-1026)' in: Mekking, A.A.J., *Utrecht kruispunt van de middeleeuwse kerk*, 1988.
- 10 Vooral binnen de omtrekken van de St. Salvator, maar ook binnen en ten zuiden van de Heilige Kruiskapel is een aanzienlijk aantal sarcofagen gevonden. Voor het grootste deel zijn het monolithen van kalksteen. Zoals wij nog zullen zien stammen zij uit de vroege middeleeuwen.

- 11 A.E. van Giffen, 'Voorlopig bericht over de opgraving op het Domplein te Utrecht in December van 1929'. In: *Opgavingen op het Domplein te Utrecht; Wetenschappelijke verslagen I & II*, 1934. Op p. 18 komt van Giffen tot deze (voorlopige) conclusie, die sedertdien als vrijwel vaststaand heeft gegolden. In 1948 schrijft Van Giffen: "...dat de voortgezette opgravingen, beslister nog dan de voorafgaande, geen overblijfselen van de vroegst-middeleeuwse Godshuizen aan het licht hebben gebracht." A.E. van Giffen, 'Inheemse en Romeinse terpen, Opgavingen in de dorpswierde te Ezinge en de romeinse terpen van Utrecht, Valkenburg en Vechten', in: *Jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek 1944-48*, p. 16.
- 12 Een verklaring voor dit fenomeen kan niet worden gegeven. In ieder geval kan het niet samenhangen met een eventuele brand; slechts op één plaats werd onder de fundering een kleine hoeveelheid houtskool gevonden. Het grind zou wel eens afkomstig kunnen zijn van het plaveisel van de principia zoals die door Ozinga en De Weerd worden verondersteld (Ozinga 1989, o.c. [n. 5], p. 71). Van Giffen nam in 1929 een kiezelpakket van zo'n 20 cm dikte waar (van Giffen 1934, o.c. [n.11], pp. 4-5).
- 13 Getuige de aanwezigheid van kleine fragmenten van schelpen is schelpkalk als bindmiddel gebruikt.
- 14 Deze muur werd bij de eerste opgraving in 1929 reeds aange-toond. Haslinghuis en Peeters spreken over een enkelsteens muurtje (Haslinghuis en Peeters 1956, o.c. [n.3], p. 156). Van enig opgaand werk is in 1993 echter niet gebleken. De funde-ringstechniek was gelijk aan die van de rest van het kerkje.
- 15 De delen van de romeinse boog die in 1929 in de waterput bin-nen het koor zijn gevonden zijn van een vergelijkbare allure. Zij maken deel uit van de onlangs vernieuwde opstelling van de His-torische afdeling van het Centraal Museum. Het is het enige romeinse architectuurfragment uit Utrecht dat daardoor op betrek-kelijk eenvoudige wijze is te zien.
- 16 Dit was een afdeling van het Nedergermaanse leger.
- 17 Volgens Ozinga, o.c. [n. 5], p. 97 en afb. 56, is de gronddam tus-sen de basementen in 1936 doorgraven teneinde de daarachter-liggende waterput in het zicht te krijgen. De afbeelding suggereert zelfs dat de zuidelijke koormuur van de kapel zou zijn doorgraven. Het onderzoek van 1993 heeft aangetoond dat dit niet het geval is: de koormuur bleek nog aanwezig te zijn. Overigens zijn links en rechts tegen de fundamenten van de zuilbases smalle stroken grond blijven staan.
- 18 De monsters zijn afkomstig van drie verschillende plaatsen: uit de mortel van het opgaande werk van de oostmuur van de noor-delijke dwarsarm (twee stuks) en de noordmuur van het koor. Alle monsters bevonden zich aan het oppervlak van de specie en lagen daarin ingebed.
- 19 De drie dateringen zijn: UtC-2975: 1100 BP ± 60, wat overeen-komt met een datering tussen 888 en 1011; UtC-2976: 1110 BP ± 70 (883-1011 AD); UtC-2977: 1150 BP ± 60 (820-842 en 859-979 AD).
- 20 Zoals reeds gezegd was de grond tussen de romeinse stiepen in 1936 grotendeels vergraven. Het monster is vlak tegen de weste-lijke zuilfundering genomen uit een vrijwel zeker niet vergraven gedeelte.
- 21 UtC-3072: 1730 BP ± 70 (239-412 AD).
- 22 UtC-3071: 2010 BP ± 60 (50 BC- 72 AD).
- 23 Dr. J.P. Fockema Andreae was van 1911 tot 1933 burgemeester van Utrecht. Hij heeft zich mede beijverd voor het onderzoek op het Domplein in 1929.
- 24 De determinatie van deze scherven is juist gebleken. De datering van dit aardewerk wordt in het algemeen gesteld tussen 750 en 900 na C.
- 25 Van Giffen 1934, o.c., [n. 11], p.5, fig. 2. De profielen A t.m. C tonen de aanzichten aan de binnenzijde van het koor.
- 26 Van Giffen 1934, o.c., [n. 11], p. 18; noot 1.
- 27 Van Giffen herkent deze twee scherven als: "...en twee van dito oranjegelen, klinkend hard gebakken bollen pot met afgesneden convexen bodem (VIII/IX)." De ene scherf is echter duidelijk te herkennen als 'pingsdorf', de andere is een fragment van een 'lensbodem' en behoort tot het zogeheten 'andenne-aardewerk'. Pingsdorf komt in Utrecht voor van de late tiende tot de late twaalfde eeuw, terwijl andenne hier pas in de late elfde of twaalfde eeuw wordt signaleerd.
- 28 Peeters o.c. [n.3], p.97 is een van de weinigen die duidelijk maakt dat de dwarsarmen géén doorlopend transept hebben gevormd.
- 29 C.W. Vollgraff en G. van Hoorn, De opgravingen in juni en juli 1933. In: *Opgavingen op het Domplein te Utrecht; Wetenschap-pelijke verslagen I & II*, 1934, pp. 36-38, Pl. XXIII en XXIV, speciaal de doorsneden AB en GH.
- 30 Deze muur wordt door Vollgraff en Van Hoorn, o.c. [n. 29], weergegeven op PL XXIII met 'b'.
- 31 Vollgraff en Van Hoorn, o.c. [n. 29], p.37.
- 32 Zie bijvoorbeeld Hockstra, o.c., [n. 9], afb. 10 en T.J. Hoekstra, 'Janskerkhof (Janskerk)', in: *Archeologische Kroniek Gemeente Utrecht 1976/1977*, 1980, pp. 8-11.
- 33 Hoewel Vollgraff en van Hoorn de funderingen uitgebreid heb-ben beschreven trekken zij nergens de meer dan logische con-clusie dat niet alleen de oudere muur (Pl. XXIII, b), maar ook het jongere muurwerk daarboven door de romaanse Salvator zijn doorsneden. De documentatie en foto's van die opgraving laten daar echter geen twijfel over bestaan. Vollgraff en Van Hoorn, o.c. [n. 29], Pl. XXIII.
- 34 C.W. Vollgraff en G. van Hoorn, 'De opgravingen in juni en juli 1934', in: *Opgavingen op het Domplein te Utrecht; Wetenschappelijke verslagen III*, 1936, p.79.
- 35 Vollgraff en Van Hoorn baseerden op de twee oude parallele muren binnen de Salvator een basifica en schreven deze toe aan bisschop Balderik. Van deze bisschop weten we dat hij de twee kerken op het Domplein juist herstelt. Van een nog oudere fase is tot nu toe echter geen spoor gevonden. Vollgraff en Van Hoorn 1936, o.c., [n. 34].
- 36 Een poging om op deze wijze tot een relatieve chronologie te komen werd in 1936 door Vollgraff reeds ondernomen. Vollgraff en Van Hoorn 1936, o.c., [n. 34], pp. 83-84.
- 37 Ozinga, o.c., [n.5], p.97. Daaruit kon worden afgeleid dat de muurhoogte zeker vijf meter was geweest. Dat hoofdgebouw moet zeker voor onze streken een imponerend formaat hebben gehad.
- 38 Ozinga, o.c., [n.5], p. 83 e.v.
- 39 Ozinga, o.c., [n.5], p. 83, afb.41 en afb.44. Op deze laatste af-beelding is direct ten noorden van het koor nog duidelijk een deel van deze overbouwung te zien.
- 40 Het relateren van een oud oppervlak aan de hoogte waarop de bovenzijde van sarcofagen zich bevinden, is wezenlijk anders dan de wijze waarop Van Giffen zijn karolingische niveau be-paalde. Het is immers niet duidelijk uit welke context zijn vond-sten afkomstig zijn. Scherven en andere archeologica uit iedere periode kunnen door begraven of vergraven op alle mogelijk diepten in de bodem terecht zijn komen. De vondstdiepte zegt daarom niets over de hoogte van het maaiveld op het tijdstip dat het voorwerp in de grond terecht kwam. Slechts een nauwkeuri-ge onderzoek naar de relatieve ouderdom van de grondsporen kan hierin klaarheid brengen. Het is juist het vrijwel ontbreken van de koppeling tussen grondsporen en de daaruit geborgen vondsten die de controle op de Domplein-opgravingen zo moeil-ijk maakt. Van de sarcofagen mag men aannemen dat zij zich, toen zij werden ontdekt, in situ bevonden. Omdat een directe re-latie met een oud oppervlak zeer waarschijnlijk is, mag dit ar-

- cheologische argument worden gebruikt.
- 41 Vollgraff en Van Hoorn 1936, o.c., [n. 34], p. 80 e.v.
 - 42 S. Lammers, 'Medieval Christian Interments in Stone: Monolithic Limestone Sarcophagi', in: *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, jaargang 39, 1989, (verschenen in 1992), pp. 377-434. Alle Utrechtse exemplaren behoren tot zijn type 'B' (Lammers, p. 390). Het voert buiten het kader van dit artikel om uitgebreid op zijn interpretatie van het muurwerk in te gaan. Hij is van mening dat de twee parallelle oude muren die binnen de Salvator zijn gevonden uit de tijd van Balderik stammen (pp. 402-403). Indirect vloeit naar zijn mening hier dan uit voort dat de kalkstenen sarcofagen nog tot in de elfde eeuw in zwang zijn geweest.
 - 43 Vollgraff en van Hoorn 1934, o.c., [n. 29], p. 38, beschrijven deze sarcofaag. Uit een verslag heet van de naald van Evers in het maandblad Oud-Utrecht blijkt echter dat aan het hoofdeinde een slordig afgewerkt diehoekig stuk zandsteen is aangetroffen, dat waarschijnlijk de zadeldakvormige bedekking van deze grafkist heeft gesteund. Daarmee lijkt dit graf veel eerder op de samengestelde tufstenen sarcofagen. G.A. Evers, *Maandblad Oud-Utrecht* 1933-7/8, pp. 49-56, ook verschenen in: *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht 1926-1972*, 1993, pp. 60-63.
 - 44 A.F.E. Kipp, 'Buurkerkhof/Zadelstraat 11 en 13', in: Hoekstra, T.J. en A.F.E. Kipp, *Archeologische en Bouwhistorische kroniek van de Gemeente Utrecht 1986*, Gemeente Utrecht/ Broese Kemink 1987; T.J. Hoekstra, 'Nicolaaskerkhof', in: T.J. Hoekstra, *Archeologische kroniek Gemeente Utrecht 1978/1979/1980*, 1981; J.W.C. van Campen, 'Vondsten in en nabij de kapittelkerk van St. Pieter', *Maandblad Oud-Utrecht* 1964-3, pp. 28-30 (ook in: *Archeologische en Bouwhistorische kroniek van de Gemeente Utrecht 1926-1972 z.j.*, p. 211). Hoewel hiermee niet kan worden bewezen dat dit sarcofaagtype niet al eerder in gebruik kan zijn geweest, lijkt het gebruik ervan vooral in deze eeuwen voor te komen. Na de twaalfde eeuw neemt het gebruik van tufsteen in Utrecht in snel tempo af.
 - 45 C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen, Een institutioneel-geografische studie*, 1983, p. 309.
 - 46 Een verklaring voor dit verschil in diepte kan niet worden gegeven. Het is denkbaar dat de onderzijde van de pleisterlaag in de zuidelijke dwarsarm is geschonden. Wij gaan ervan uit dat het oorspronkelijke vloerniveau van het koor minstens gelijk aan, maar zeker niet dieper dan die van het schip (en de dwarsarmen) is geweest.
 - 47 Van Giffen, o.c. [n. 11], p. 18. Deze scherf is de enige die door hem expliciet wordt genoemd. Verder spreekt hij alleen in het algemeen over vondsten: "Blijkens de vondsten kan het (kerkje) niet ouder zijn dan de 10de, hoogstens midden 9de eeuw en niet veel jonger dan ± 1000 zijn".
 - 48 S. Muller en A.C. Bouwman (eds), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht I*, Utrecht 1920, no. 104, pp. 108-109.
 - 49 Peeters o.c., [n. 3], p. 90.
 - 50 Casper H. Staal, 'De kleuren van de liturgische gewaden in twee Utrechtse kapittelkerken, de Dom en de Oudmunsterkerk' in: *Jaarboek Oud-Utrecht* 1993, pp. 19-44, noot 10. Hij toont op boeiende wijze aan hoe zeer het kapittel van Oudmunster gehecht was aan oude tradities, waarschijnlijk om zich duidelijk van St. Maarten te onderscheiden en zijn voormalige belangrijkeheid te beklemtonen. Opvallend in dit verband is ook dat in 1301 door de abt van Echternach enkele relieken die afkomstig waren uit het graf van Willibrord aan het kapittel van St. Salvator schenkt. De originele brief van de abt is bewaard in het archief van Oudmunster. W. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de hervorming*, 1864, p. 118, en zijn bijlage II.
 - 51 M.P. van Buijtenen, *Langs de Heiligenweg*, 1977.
 - 52 *Maandblad Oud-Utrecht* 1934 pp. 19-20. De bron wordt helaas niet vermeld; wellicht dat men het verhaal heeft ontleend aan de zeventiende eeuwse historicus A. van Buchell. Het verhaal wil dat Odulphus' cel, waarin zijn wandelstok was blijven staan, in vlammen op ging. Na de brand werd zijn stokje onbeschadigd teruggevonden. "Hetzelve stokje hebben zijne broeders na zijne aflijvigheid boven op zijn graf gestoken, hetwelke aldaar tot den tijd van bisschop Radbodus (899) toe is blijven staan." Wat direct opvalt is de overeenkomst met het verhaal in de *Annales Egmondenses* over de brand in de kapel in 1148 waarbij het kruisbeeld gespaard zou zijn gebleven (Haslinghuis en Peeters, 1965, o.c., [n. 3], p. 153).
 - 53 Staal 1993, o.c., [n. 50], noot 10. Zie over het graf van Odulphus: J.A.F. Kronenburg, *Neerlands Heiligen in de Middeleeuwen*, Amsterdam, 1899, p. 50.
 - 54 Jan W. Klinckaert, 'Een laat middeleeuws Odulphusbeeld te Utrecht', in: *Madoc, tijdschrift over de middeleeuwen* 1994-2, pp. 2-11. In zijn artikel maakt hij bovendien duidelijk hoe belangrijk de verering van deze heilige binnen St. Salvator is geweest. Naar zijn mening is Odulphus echter reeds tussen 854 en 857 overleden (p. 5).
 - 55 Klinckaert, o.c., [n. 54], p. 10, noot 14. De oorspronkelijke vermelding bij: A. van Buchell, *Monumenta passim in Templis ac Monasteriis Traiectinae*, GAU inv.nr. hs. 1840, f. 34.
 - 56 *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht V*, no. 2631. Zie ook: Haslinghuis en Peeters 1965, o.c., [n. 3], p. 154 en Peeters o.c., [n. 3], p. 108.
 - 57 Ozinga, o.c., [n.5], p.85 (vondstnr 404) en ook p. 152.
 - 58 In feite gaat het om twee waterputten die na elkaar in gebruik zijn geweest en naast elkaar waren gelegen.
 - 59 J. Bogaers, *De Gallo-Romeinse Tempels te Elst in de Over-Betuwe*, 's-Gravenhage, 1955.
 - 60 H. Stoepker, 'Church archaeology in the Netherlands. Problems, prospects, proposals' in: Besteman, J.C., J.M. Bos en H.A. Heidinga, *Medieval Archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Aliena* 1990, pp. 199-218.
 - 61 Het woord porticus komt in deze betekenis vooral voor in de engelse literatuur. Op het vasteland van Europa bedoelt men er bijna altijd een zuilengalerij mee.
 - 62 Richard Gem, 'Architecture of the Anglosaxon Church, 735 to 870: from archbishop Ecgbert to archbishop Ceolnoth', in: *Journal of the British Archaeological Association* volume CXLVI 1993, pp. 29-66. Als voorbeeld kunnen dienen: St. Pancras in Canterbury. All Saints in Ledsham (West Yorkshire) en St. Andrew in Bishopstone (Sussex).
 - 63 Zie de bijdrage van Drs. J. Stöver in dit nummer.
 - 64 De referentiecurve die tot enkele jaren geleden in gebruik was, sloot, naast een datering in de tiende eeuw, een datering in het begin van de achtste eeuw niet uit.
 - 65 Peeters, o.c. [n.3], pp. 107-109. Hij is van mening dat bisschop Ansfried (995-1010) de bouwheer van de kapel is geweest. Om dezelfde redenen waarom wij een stichting door Balderik onwaarschijnlijk achten, kan een toeschrijving aan Ansfried nog sterker worden betwijfeld.
 - 66 Hoekstra, o.c. [n. 9], komt vooral op basis van de eenvormigheid van de funderingswijze in combinatie met historische gegevens tot de conclusie dat de romaanse Dom het werk van Adelbold II (1010-1026) moet zijn en niet van Balderik kan zijn, zoals Haslinghuis en Peeters 1965, o.c. [n. 3] menen.